

dr hab. Katarzyna Szarzec, prof. UEP
Instytut Ekonomii
Katedra Makroekonomii i Badań nad Rozwojem
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
al. Niepodległości 10
61-875 Poznań

**Recenzja pracy doktorskiej mgr. Katarzyny Kłosowicz-Toborek pt.
„Rola państwa w kształtowaniu ładu społeczno-gospodarczego w koncepcji
John’a Maynarda Keynesa”, przygotowanej pod kierunkiem naukowym
dr hab. Wojciecha Gizy, prof. UEK**

Niniejsza recenzja została sporządzona zgodnie z przepisami określonymi w ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki z dnia 14 marca 2003 r. (Dz. U. 2017 r., poz. 1789, z późn. zm.) w związku z ustawą z dnia 3 lipca 2018 r. Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U z 2018 r., poz. 1669, z późn. zm.).

1. Temat rozprawy i uzasadnienie wyboru

Rozprawa doktorska mgr. Katarzyny Kłosowicz-Toborek pt. „Rola państwa w kształtowaniu ładu społeczno-gospodarczego w koncepcji John’a Maynarda Keynesa” podejmuje ważny temat dotyczący ewolucji poglądów Johna Maynarda Keynesa (JMK – dalej) na rolę państwa w kształtowaniu ładu społeczno-gospodarczego na tle współczesnej JMK sytuacji polityczno-społeczno-gospodarczej. Dla Doktorantki „ład społeczno-gospodarczy” nie oznacza tylko wprowadzonego przez JMK nowego podejścia do analizy całej gospodarki i roli polityki fiskalnej i monetarnej w stabilizowaniu gospodarki (tego co jest głównym przedmiotem „Ogólnej teorii zatrudnienia, procentu i pieniądza”). Doktorantka sięga i wskazuje na znaczenie wcześniejszych prac JMK i pokazuje ewolucję jego poglądów: od ucznia Marshalla i ekonomisty neoklasycznego z Cambridge, po ekonomistę zrywającego z ekonomią neoklasyczną i wprowadzającego nowy program badawczy, który został nazwany później „keynesizmem”. Ewolucja ta jest pokazana na tle ówczesnego życia politycznego, gospodarczego i społecznego Wielkiej Brytanii, ale i ważnych wydarzeń historycznych, w tym I i II wojen światowych, które na zawsze zmieniły ład Europy i „zbudowały” hegemonię USA. JMK był wnikliwym obserwatorem ówczesnego nie tylko brytyjskiego życia politycznego i gospodarczego, wyrażającym swoje opinie w pracach naukowych i w publicystyce ekonomicznej. Starał się identyfikować polityczne i gospodarcze zagrożenia dla Wielkiej Brytanii i całej Europy (z wielką skutecznością, stąd jest zwany często prorokiem), ale także formułować propozycje rozwiązań i programów naprawczych. Był również uczestnikiem wielu politycznych gremiów, ciał doradczych, w których jego głos był ważny i słuchany (choć nie

zawsze), i które miały wpływ na kształt nie tylko współczesnego mu życia politycznego i gospodarczego, ale i następnych dekad.

Wybór tematu i zidentyfikowanie problemu badawczego przez Doktorantkę znajduje pełne uzasadnienie i szacunek. Przeprowadzone badania wpisują się w nieustającą debatę o relacji państwo vs. rynek czy inaczej – ingerencja państwa vs. wolność gospodarcza jednostki. Pierwoplanowym bohaterem tej pracy jest JMK i ewolucja – zrekonstruowana w pracy ze względu na różne powody – jego poglądów na rolę państwa zarówno w krótkim, jak i długim okresie. Ale praca ma też drugiego bohatera, którym jest ówczesna Wielka Brytania – jej polityka i gospodarka. To połączenie w pracy dwóch perspektyw: historii myśli ekonomicznej (myśl JMK jest też umiejętnie pokazywana na tle innych wcześniejszych i współczesnych mu myślicieli) i historii politycznej i gospodarczej Wielkiej Brytanii, ale i burzliwych dziejów Europy z lat 1870-1945 stanowi wielki walor tej pracy. Wskazuje też na trudność tematu i ogrom materiału, z jakim zmierzyła się Doktorantka. Samo sformułowanie tematu, problemu badawczego i jego rozwiązanie zasługuje na uznanie. Jest to praca o charakterze teoretycznym, z zakresu historii myśli ekonomicznej. Doktorantka dodaje cenny głos w analizie i ocenie dziedzictwa myśli JMK dla współczesnej myśli ekonomicznej.

2. Cel rozprawy, tezy, procedura badawcza

W rozprawie sformułowano cel główny badań, którym jest „zaprezentowanie poglądów J.M. Keynesa na temat instytucjonalnych aspektów roli państwa w kształtowaniu ładu społeczno-gospodarczego”(s. 8). Tak ambitnie sformułowany cel został zrealizowany. Tytuł rozprawy jest adekwatny do przyjętego celu. Doktorantka sformułowała również pięć celów szczegółowych. Są to: (1) zaprezentowanie poglądów na temat ekonomicznej funkcji państwa w okresie poprzedzającym rewolucję keynesowską; (2) określenie wpływu uwarunkowań społeczno-gospodarczych Wielkiej Brytanii oraz środowiska intelektualnego, w którym tworzył JMK, na jego poglądy; (3) identyfikacja zestawu działań kształtujących politykę gospodarczą w koncepcji JMK, podejmowanych przez państwo w trakcie prowadzenia przez Wielką Brytanię II wojny światowej; (4) zrekonstruowanie keynesowskiej wizji powojennego ładu społeczno-gospodarczego (po I i II wojnie światowej); (5) nakreślenie rozwiązań o charakterze instytucjonalnym sprzyjających realizacji polityki gospodarczej zgodnej z zaleceniami JMK (s. 8-9). Cele te zostały zrealizowane w pięciu rozdziałach.

W pracy sformułowano tezę główną, która brzmi: „Poglądy J.M. Keynesa na temat roli państwa określiły kierunek rozwiązań instytucjonalnych determinujących kształtowanie się zachodnich systemów społeczno-gospodarczych od lat 30. do 70. XX wieku” (s. 9). Teza ta została potwierdzona. Doktorantka również sformułowała interesujące cztery tezy szczegółowe, które wyznaczyły kierunek analizy. W tezie 1. wskazała na skutki I wojny światowej dla ówczesnego systemu politycznego i ekonomicznego w aspekcie ograniczenia wolnego rynku i konieczności stworzenia nowego ładu. W tezie 2. wskazała na długoterminową perspektywę rozważań JMK o ładzie instytucjonalno-prawnym. W tezie 3. Doktorantka wprowadziła do rozważań pojęcie „teoria „Nowej Drogi”” JMK i powiązała je z niepewnością gospodarowania. To ważne odniesienie się do kwestii niepewności, której w swoich pracach JMK poświęca wiele uwagi i jako pierwszy wiąże ją z makroekonomicznymi skutkami działań podmiotów, należy w szczególności podkreślić i docenić. W tezie 4. Doktorantka wskazuje na poglądy JMK na rolę USA i Wielkiej Brytanii w tworzeniu instytucji polityczno-gospodarczych i ich znaczeniu dla stabilności gospodarek narodowych. W kontekście tej tezy można tylko dodać, że myślenie JMK o takiej roli Wielkiej Brytanii było

podyktowane raczej życzeniami samego JMK niż realną oceną sytuacji. Już w czasie II wojny światowej pozycja Wielkiej Brytanii słabła wobec potęgi USA i wpływów politycznych i militarnych ZSRR. A po wojnie, gdy rozpadło się Imperium Brytyjskie, kraj ten stracił na znaczeniu. Na kształt powojennego ładu miały jednak największy wpływ USA i ZSRR.

Bogate studia literatury z zakresu historii myśli ekonomicznej, historii gospodarczej i teorii ekonomii stały się podstawą do zaprojektowania procedury badawczej. Doktorantka przyjęła pluralizm metodologiczny zaproponowany przez R. Backhouse'a. Połączyła w swojej pracy dwie perspektywy: rekonstrukcji historycznej z rekonstrukcją racjonalną. W ten sposób udało jej się zrekonstruować wewnętrzną logikę rozwoju myśli JMK oraz zaprezentować kontekst historyczny (ówczesne realia polityczno-społeczno-gospodarcze oraz osobiste doświadczenia JMK), w którym myśl ta była formułowana. Dzięki temu możliwa była identyfikacja i analiza czynników determinujących rozwój programu badawczego JMK. Ponadto Doktorantka dokonała porównań ustaleń teorii JMK ze współczesną teorią ekonomii w kontekście roli państwa w gospodarce.

Jako materiał badawczy Doktorantka wybrała prace JMK, które przede wszystkim poruszają problem roli państwa w kształtowaniu polityki gospodarczej, opublikowane w różnych formach: książki, artykuły, listy, pamflety. Dobór tekstów należy uznać za odpowiedni. Ponadto korzystała z wielu biografii JMK, opracowań jego poglądów, opublikowanych za życia JMK, jak i późniejszych. W pracy przywołano też dzieła innych ekonomistów, z zakresu historii gospodarczej, dokumenty źródłowe (np. traktat wersalski, akt o ustanowieniu Ligi Narodów). Wykorzystany w pracy materiał bibliograficzny jest potężny i wskazuje na wielkie czytanie Doktorantki.

Doktorantka wykazała w swojej rozprawie, że potrafi właściwie wybrać metody badawcze i je zastosować do analiz zagadnień ekonomicznych. Jej oryginalnym wkładem jest powiązanie teorii JMK z ważnymi wydarzeniami historycznymi, których był obserwatorem, ale i aktywnym uczestnikiem i twórcą rozwiązań polityczno-gospodarczych. Doktorantka odpowiednio uzasadnia swoje stanowisko, dobiera argumenty, wskazuje na mocne i słabe strony danego stanowiska. Wywód przeprowadzony w pracy potwierdza postawioną tezę główną i tezy szczegółowe.

3. Struktura i treść pracy

Rozprawa doktorska mgr. Katarzyny Kłosowicz-Toborek pt. „Rola państwa w kształtowaniu ładu społeczno-gospodarczego w koncepcji John'a Maynarda Keynesa” składa się z pięciu rozdziałów. Układ pracy jest logiczny i spójny z postawionym celem głównym i celami szczegółowymi oraz sformułowanymi тезami (główną i szczegółowymi). Pod względem struktury i prezentacji rozwiązania problemu badawczego praca odpowiada standardom opracowania naukowego.

Odwołując się do struktury pracy, poniżej są przedstawione różne uwagi polemiczne do treści poszczególnych rozdziałów.

Rozdział 1

Rozdział 1 „Geneza państwa” zawiera pogłębioną prezentację ewolucji tworzenia państwa przez wspólnotę ludzi i myślenia o państwie – od Arystotelesa po współczesnych myślicieli. Doktorantka dokonała wszechstronnej analizy, zagłębiając się w prace ojców filozofii i kontynuatorów ich myśli, socjologów, prawników, ekonomistów i politologów. Postawiła sobie ambitny cel. Jeśli miałabym sugerować, to jednak rozważyłabym chronologiczną

prezentację rozwoju myśli na temat państwa i zaczęła od koncepcji państwa według Arystotelesa i potem prezentowała dalszy rozwój koncepcji i sposobu definiowania oraz analizowania państwa.

Na s. 12 jest zdanie „Od wielu lat dynamicznie zachodzące zmiany we współczesnym świecie sprawiają, że państwo narodowe traci na znaczeniu, dochodzi do tzw. „erozji państwa””. Byłabym ostrożna z takim stwierdzeniem. Z jednej strony państwo traci na znaczeniu, bo przeciętne państwo staje się mniejszym podmiotem gospodarczym w porównaniu do korporacji transnarodowych. Ale z drugiej strony, od około 2020 r. można obserwować powrót do myślenia o państwie jako ważnym i silnym podmiocie, który coraz bardziej ingeruje w gospodarkę na różne sposoby – poprzez rozbudowane regulacje, wzrost roli przedsiębiorstw państwowych, ochronę rynku krajowego. Tu mamy do czynienia z pewną cyklicznością, którą Doktorantka sygnalizowała już we Wstępie do pracy. Warto było przywołać ten pogląd w tej części pracy.

Z omawianiem liberalizmu jest zawsze kłopot, bo samo słowo użyte zostało na początku XIX wieku w rozumieniu takim jak współcześnie. Doktorantka pisze „Rousseau utożsamiał liberalizm ze skrajnym indywidualizmem, a wręcz postawą narcystyczną” (s. 28), tyle że on nie znał tego słowa. Raczej Rousseau (1712 – 1778) pisał o relacji między nieograniczoną wolnością jednostki a ograniczeniami jej wolności przez państwo. Na s. 45 jest zdanie: „Kolejne akty prawne, jak choćby *Magna Carta*, *Habeas Corpus Act*, *Bill of Rights*, *An Act Declaring the Rights and Liberties of the Subject and Settling the Succession of the Crown*, wzmacniały pozycję liberalnego nurtu”. *Magna Carta* została podpisana w 1215 r., a wtedy trudno było mówić o nurcie liberalnym. Ten i kolejne przywołane dokumenty, które wydane były w duchu promowania wolności człowieka w różnych sferach – politycznej, gospodarczej, społecznej, stworzyły fundamenty pod doktrynę liberalizmu. Może należałoby bardziej prezentować te poglądy przez pryzmat relacji wolność – państwo. Na s. 34 jest zdanie: „W kręgu liberalnych myślicieli uważa się, że ekonomiczne funkcje państwa powinny być ograniczone do niezbędnego minimum, pełnić rolę smithowskiego „stróża nocnego””. Tu jest pewna niejasność, bo po pierwsze – co znaczy „krąg liberalnych myślicieli”, kogo Doktorantka ma na myśli. Zwłaszcza, gdy spojrzy się na treść przypisu 12. na s. 34, w którym „Z poglądem tym nie zgadza się Piotr Eckhardt, który wskazuje, że dokładna analiza *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* prowadzi do innych wniosków” (na marginesie – to zdanie Eckhardta nie jest odkrywcze, to wiadomo już od dekad). Czy chodzi o anarchistów, libertarianów, anarchokapitalistów? Po drugie, kto to „smithowski „stróż nocny”? Pojęcie „stróża nocnego” wprowadził Lasalle. W zdaniu jest to przypisanie do Smitha, ale może jednak unikać takiego powiązania. Ponadto, czy jednak nie warto było wprowadzić w pewnym momencie rozróżnienia, czy dookreślenia, że przedmiotem analizy jest głównie liberalizm gospodarczy. Bo potem na s. 37 jest zdanie „Za jednego z największych krytyków liberalizmu uznaje się John’a Maynarda Keynesa, który już w pamflecie *The end of laissez-faire* (1926 r.) przekonywał, że era leseferyzmu należy już do przeszłości”. JMK miał na myśli liberalizm gospodarczy i warto to wspomnieć na wstępie wywodu. Odmian liberalizm jest bowiem wiele. Na s. 38 przywoływane są słowa Z. Sadowskiego „Gdyby żył dłużej (Smith - KS), na pewno by tak zrobił i byłby zdecydowanym krytykiem współczesnego kapitalizmu, a już na pewno neoliberalizmu”. Może warto było wprowadzić przypis komentujący jaka jest relacja między neoliberalizmem a liberalizmem. Rozdział 1.4 ma tytuł „Argumenty krytyczne formułowane przeciwko liberalnej wizji porządku społeczno-gospodarczego” i zawiera prezentację tych argumentów, ale dobrze by było omówić je chronologicznie albo według problemów.

Rozdział 1.2.2. nosi tytuł „Rozwój myśli liberalnej na Wyspach Brytyjskich”. W tej części dużo miejsca Doktorantka poświęca francuskim korzeniom liberalizmu (Rousseau, fizjokraci). Może warto było wyraźniej podkreślić inspiracje dla rozwoju angielskiego i szkockiego liberalizmu ze strony myślicieli francuskich, by uzasadnić tak szeroką prezentację tych ostatnich w podrozdziale o takim tytule. Starałabym się też zachować chronologię, bo mamy poglądy J.B. Saya prezentowane przed Smithem.

Rozdział 1.2.3 nosi tytuł „Ekonomiczne funkcje państwa w liberalizmie”. Nie wydaje mi się on odpowiedni, gdyż to jest raczej prezentacja tych funkcji w duchu Smith’owskiego pojmowania roli państwa w gospodarce; tak sformułowany tytuł za dużo obiecuje. Zwłaszcza, że rozdział 1.2.2. kończy się zdaniem „W ostatnich latach coraz częściej pojawiają się głosy o „nieoliberalności” A. Smitha, która wynika z faktu, że popierał on interwencję rządu w celu osiągnięcia dobrobytu ludzi i sprawiedliwości społecznej [Khalil 2002, s. 665]” (s. 33). Ta opinia także pokazuje, jak niejasne pozostaje pojęcie liberalizmu. Poza tym – jeśli już tak miałyby tak pozostać – to raczej w tytule należałoby dodać „doktrynie”. Jak rozumiem, to poglądy Smitha są najważniejsze w tej części, dlatego warto było zacząć od niego, wskazując na jego pewne inspirowanie się ustaleniami fizjokratów, a potem przedstawić komentarze do jego myśli, w tym R. Nozicka. Podobna jak wyżej uwaga do rozdziału 1.3., który nosi tytuł „Państwo a globalny ład gospodarczy”. Zaprezentowane są w nim głównie poglądy Smitha na międzynarodową wymianę gospodarczą. W związku z tym, czy nie należało zawęzić ten tytuł do poglądów Smitha albo inaczej go sformułować? W tej postaci jest on za szeroki. Nie jest jasne, w jakim celu został przywołany w pierwszym akapicie system z Bretton Woods.

Rozdział 2

Doktorantka w rozdziale 2. dokonuje wszechstronnej i pogłębionej prezentacji sylwetki JMK, w tym jego rodziny, przyjaciół, nauczycieli, współpracowników. W tej interesującej prezentacji Doktorantka wykazuje się dużą erudycją, wiązaniem zainteresowań JKM z ludźmi, których miał szczęście spotkać na swojej drodze naukowej, politycznej, finansowej. Można było też wspomnieć o inwestycjach finansowych JMK; w ten rodzaj praktyki gospodarczej był on mocno zaangażowany z sukcesami, ale i porażkami (zostawił w spadku wielki majątek netto wartości 480 tys. funtów brytyjskich, tj. ok. 30 mln dolarów w cenach bieżących¹). Na s. 60 Doktorantka pisze „Znajomość matematyki oraz nauk moralnych tworzyła wyjątkową mieszankę, która pozytywnie wpływała na postrzeganie i rozumienie otaczających go (JMK – KS) problemów”. Warto było dodać akapit albo przypis komentujący, aby wyjaśnić jak były rozumiane ówczesnie „nauki moralne”².

Na s. 55 jest napisane: „Z pewnością wynikało to z faktu, że Neville był autorem książki *The Scope And Method of Political Economy*, która jest uważana za pewne dopełnienie wcześniejszej publikacji A. Marshalla *Principles of Economics*. Obie prace dość ugodowo podchodzą do treści zawartych w *Methodenstreit*, a przy tym stanowią zapowiedź zakończenia kryzysu metodologicznego pod koniec lat 80. XIX w. [Dzionek-Kozłowska 2007, s. 74]”. Nie bardzo rozumiem z tekstu, dlaczego tu jest wprowadzone *Methodenstreit*, i w jaki sposób te prace „stanowią zapowiedź zakończenia kryzysu metodologicznego”. Myślę, że warto to szerzej objaśnić.

¹ Por. J. Walsh, *Keynes and the Market. How the World’s Greatest Economist Overturned Conventional Wisdom and Made a Fortune on the Stock Market*, John Wiley & Sons, Inc., 2008, s. 1, 79–80.

² Np. J.E. Alvey, *A Short History of Economics As a Moral Science*, *Journal of Markets & Morality*, 2, no. 1(Spring 1999), 53-73.

Na s. 69 Doktorantka pisze: „Austin Robinson, wykładowca Sidney Sussex College (warto dodać, że to college w Cambridge University – KS), który od 1934 r. pracował z Keynesem w „The Economic Journal”, natomiast Joan Robinson to autorka licznych publikacji”. Tu pozwalam sobie na komentarz, że nie ma zgody na tak zdawkowe w tym zdaniu potraktowanie Joan Robinson, na tle Austina Robinsona – jej męża. Co prawda później Doktorantka wskazuje na osiągnięcia naukowe Joan Robinson, ale w zdaniu powinna być symetria, bo ona też (!) była wykładowcą uniwersyteckim.

Na s. 76 jest akapit, w którym zdanie brzmi „J. Meade żałował, że raport Keynesa nie pojawił się przed raportem Beveridge’a, przy tym równie kluczowe było rozpowszechnianie keynesowskiej wizji świata”. Nie bardzo wiem z tekstu, o jaki „raport Keynesa” chodzi, kiedy został on opublikowany?

Rozdział 3

Na początku rozdziału 3. napisano, że jego celem jest: „(...) zaprezentowanie powolnej ewolucji poglądów J.M. Keynesa umożliwiającej nakreślenie keynesowskiej wizji ładu społeczno-gospodarczego po I wojnie światowej. Rozważania te zostały również wzbogacone o rekonstrukcję „Drogi Środka” i wątpliwości wyrażone w *The end of laissez-faire*” (s. 82). Po przeczytaniu uwag wstępnych odnoszę wrażenie, że tym celem jest raczej rekonstrukcja formułowania się poglądów JMK, które doprowadziły do pełnego przedstawienia pełnej koncepcji „Drogi Środka”. Nie rozumiem użycia w tym kontekście słów „wzbogacone o rekonstrukcję”.

Podstawę do rozważań w rozdziale 3. pt. „Droga Środka” J.M. Keynesa” stanowią *The Economic Consequences of the Peace* oraz liczne artykuły (m.in. *Paris, The Capacity of Germany to Pay Reparations, Proposals for the Reconstruction of Europe*). Czy nie byłoby wskazane więcej miejsca poświęcić na omówienie struktury publikacji *The Economic Consequences of the Peace*, wydań, odzewu na nią, w tym w Polsce (jeśli była takowa). To są też ważne informacje i przyczynki do analizy percepcji myśli JMK.

Interesujące i odpowiednie są rozważanie dotyczące wpływu myśli Edmunda Burke’a na JMK w rozdziale 3.1. pt. „Podłoże keynesowskiej filozofii politycznej – filozofia Edmunda Burke’a”. Ta analiza wymagała dużej erudycji, odpowiedniego łączenia myśli politycznej Burke’a z XVIII wieku z JMK. JMK był zafascynowany tą postacią, co Doktorantka podkreśliła; studiował on jego publikacje ucząc się w Eton w 1901 r., a później napisał pracę pt. *The Political Doctrines of Edmund Burke*. Może warto było przy prezentacji tej ważnej postaci, której poglądy były źródłem inspiracji dla JMK stosować się do zasady chronologii rozwoju myśli i rozpocząć od rozważań JMK nad roztropnością w ujęciu Burke’a, bo tego dotyczyły – jak wskazuje Doktorantka – pierwsze rozważania JMK. (Na marginesie, praca Burke’a *Reflections on The Revolution in France* została przetłumaczona na język polski).

Na s. 86 jest zdanie „Niesłusznie postrzega się angielskiego ekonomistę jako wyznawcę tej ideologii (socjalizmu – KS)”. Wydaje mi się, że ta błędna interpretacja to już przeszłość. Kto ze współczesnych tak sądzi (należałoby wówczas przywołać te prace)?

Podrozdział 3.2. pt. „Tworzenie ładu społeczno-gospodarczego po I wojnie światowej” zaczyna się od stwierdzenia „Okres przed I wojną światową przyniósł względny pokój i rozwój gospodarczy, a także społeczny” (s. 87). Warto uściślić, o który okres chodzi, czy o okres po wojnie prusko-francuskiej, czy jeszcze wcześniej. Na s. 89 jest zdanie, w którym też jest problematyczne słowo „okres”: „Początek I wojny światowej to okres, w którym od kilkudziesięciu lat obserwowany był wzrost liczby ludności w wielu europejskich krajach”. Czy początek I wojny to okres? Na s. 90 z kolei jest fragment: „kilkadziesiąt lat przed rozpoczęciem

I wojny światowej to okres...". Warto jednoznacznie było napisać, że Doktorantka – jak mi się wydaje – ma na myśli okres po wojnie prusko-francuskiej.

W tytule części 3.2. „Tworzenie ładu społeczno-gospodarczego po I wojnie światowej” może warto byłoby dodać, że w koncepcji JMK, bo Doktorantka rekonstruuje to na podstawie prac JMK.

Na wykresie 1. jest przedstawiona „Populacja w wybranych krajach Europy (wartość w tysiącach)” (s. 89). Z wykresu tego wynika, że w 1914 r. populacja w Wielkiej Brytanii wyniosła niemalże 195 000 000, w Niemczech – ponad 105 000 000. Podczas gdy w akapicie powyżej jest napisane, że w Wielkiej Brytanii było to 46 49 000 (tu chyba brak jest jednej cyfry? – KS), a w Niemczech – 66 096 000. Które dane są właściwe?

Na s. 90 jest napisane, że wartość PKB per capita Wielkiej Brytanii w 1914 r. wyniosła 4927 milionów międzynarodowych dolarów Geary’ego-Khamisa z 1990 r. To jest raczej wielkość PKB, a nie PKB *per capita* (dane na wykresie 2. są prawidłowe).

Ważne miejsce w rekonstrukcji poglądów JMK na porządek międzynarodowy zajmują Niemcy, które – jak podkreśla Doktorantka – przeszły wielką transformację polityczną, przemysłową po wygranej przez Prusy wojnie z Francją. Nastąpiło zjednoczenie Niemiec i powstało Cesarstwo Niemieckie w 1871 r. (II Rzesza). W swojej prezentacji sytuacji Niemiec Doktorantka odwołuje się zasadniczo do prac JMK, bo rekonstruuje jego spojrzenie na te wydarzenia. Jednakże prezentując tło Niemiec warto było sięgnąć też do innych, współczesnych opracowań dotyczących historii Niemiec do I wojny światowej, w tym o przyczynach wybuchu tej wojny. Stworzyłyby to szersze tło do tych ważnych rozważań. Zakładając nawet, że celem – choć to należałoby wyraźnie zaznaczyć – było przedstawienie sytuacji Niemiec w świetle prac JMK, to i tak warto byłoby skonfrontować to z obecną wiedzą o tym okresie i o Niemczech.

Na s. 91 jest zdanie „Nadwyżka dóbr kapitałowych, którą udało się wypracować w Europie została zainwestowana w tzw. Nowym Świecie. W związku z tym panowało przekonanie, że nasz kontynent ma prawo do partycypowania w zyskach tego rozwoju, wykorzystując bogactwo naturalne”. Nie jest dla mnie jasny sens tych zdań. Skoro właściciele kapitału z krajów z europejskich dokonali inwestycji zagranicznych w USA czy Kanadzie, to mają prawo do zysków wygenerowanych w krajach goszczących. Co oznacza w tym kontekście „panowało przekonanie” i „wykorzystując bogactwa naturalne”?

Przy omawianiu Ligi Narodów Doktorantka „przetyka” opis powołania i funkcjonowania Ligi z oceną, że nie udało się uniknąć wojny, by potem opisać kwestie rezygnacji z członkostwa w Lidze przez państwa w latach 30. XX w. Lepiej przedstawić najpierw problem, analizę, a potem ocenę i wnioski.

Na s. 99 jest przywołany art. 100 traktatu wersalskiego, zgodnie z którym „Gdańsk miał się stać wolnym miastem”. Wydaje mi się, że o utworzeniu wolnego miasta stanowi artykuł 102, a nie 100. Artykuł 102 brzmi „Główne Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone zobowiązują się utworzyć z miasta Gdańska wraz z terytorjum oznaczonym w art. 100 wolne miasto. Będzie ono oddane pod ochronę Związku Narodów”. Prezentacja ważnych z punktu widzenia pracy artykułów traktatu jest odpowiednio, ale sugerowałabym zachowanie kolejności omawiania ich tak jak jest to w traktacie.

Tytuł części 3.2.3. to „Wpływ reparacji wojennych na gospodarkę pokonanej Rzeszy Niemieckiej”. Zrezygnowałabym ze słowa „wpływ”, może raczej „znaczenie reparacji dla gospodarki” (słowo „wpływ” obiecuje za wiele). Ponadto jeśli w części 3.2. byłoby dodane „w ujęciu JMK”, to byłoby jasne czego dotyczą te części. Dla zrozumienia wyводу lepiej jest

najpierw przedstawić, które zapisy traktatu JMK akceptował i uważał za sprawiedliwe, a których nie i dlaczego, i jakie proponował w związku z tym zmiany.

W podrozdziale 3.2.3. mam czasem kłopot z tym, czyje poglądy są referowane. Generalnie powinny być JMK, ale często pojawiają się wtrącenia takie jak „System wersalski uznawany był za niedoskonały” (s. 106). Pojawia się pytanie – przez kogo?

Na s. 108 jest zdanie „Ekonomista z Cambridge sugerował, aby wysokość zadośćuczynienia została ustalona na 2 000 000 funtów, a przy tym, żeby wartość 1 500 000 000 funtów nie była obciążona odsetkami”. Czy te kwoty są prawidłowe skoro zadośćuczynienie jest niższe od tej drugiej kwoty?

Na s. 110 jest zdanie: „J.M. Keynes wskazywał, że obowiązek przekazywania opcji na węgiel, zapewniony w załączniku V, powinien zostać zniesiony”. Moje zastrzeżenie i niezrozumienie budzi termin „obowiązek przekazywania opcji na węgiel”. Wydaje mi się, że Doktorantka nie właściwie przetłumaczyła zapis z traktatu (wersja angielska) i pracy JMK „Economic consequences...”. Zapis w traktacie to: „ANNEX V 1. Germany accords the following options for the delivery of coal and derivatives of coal (podkr. – KS) to the undermentioned signatories of the present Treaty”³. W zapisie traktatu wersalskiego – angielskiej i polskiej wersji – jest to aneks V, a nie załącznik V. W polskim tłumaczeniu traktatu jest to „prawo wyboru”. Prawidłowy zapis to chyba: opcje dostawy węgla, a nie opcje na węgiel. Słowo „opcje” ma dwa różne znaczenia – wariantu lub pochodnego instrumentu finansowego.

Poglądy JMK na wolny handel Doktorantka pokazuje w korespondencji z poglądami Smitha i innych ekonomistów. Dobrze byłoby to zrobić chronologicznie, zacząć od Smitha, Ricarda i innych, a potem wskazać, co do tego dodaje JMK. Na s. 117 jest akapit zaczynający się od słów „Angielski ekonomista”, ale nie jest jasne o kogo chodzi. Smith był Szkotem, a jego poglądy są później przywoływane, a akapit wcześniej jest o Ricardo, który nie był z pochodzenia Anglikiem, choć obywatelem Wielkiej Brytanii.

W podsumowaniu rozdziału 3. Doktorantka pisze o JMK, że „nie mógł on zgodzić się na obarczanie całą winą pokonanego narodu niemieckiego” (s. 125). Moje pytanie – dlaczego? Jak to uzasadniał? Odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznacznie sformułowana w tym rozdziale, a dobrze byłoby podać te argumenty.

W „Economic consequences...” jest tabela przedstawiająca zestawienie pożyczek udzielonych (USA, Wielka Brytania i Francja) i zaciągniętych (Wielka Brytania, Francja, Włochy, Rosja, Belgia, Serbia i Jugosławia i pozostali alianci). Może warto było te dane przedstawić w rozdziale 3. przy omawianiu anulowania długów, bo ułatwiłoby to zrozumienie sytuacji, diagnozę i uzasadnienie dla argumentów JMK (krótka informacja o tym jest w 4.1., ale tylko o Wielkiej Brytanii).

Rozdział 4

Na s. 130 są omówione dane PKB dla Wielkiej Brytanii, które są też przedstawione na wykresie 3. Ale to są różne dane (w tekście PKB w 1929 r. to „843 334,29 milionów międzynarodowych dolarów Geary’ego-Khamisa z 1990 r.”, a na wykresie jest to około 250 000 milionów międzynarodowych dolarów Geary’ego-Khamisa z 1990 r.). Jaka jest prawidłowa wartość?

Na s. 135 jest zdanie „Angielski rząd mając do czynienia z przewidywanym deficytem w wysokości 170 milionów funtów, podniósł podatki oraz obniżył wydatki do poziomu 18,5

³ https://www.census.gov/history/pdf/treaty_of_versailles-112018.pdf, TREATY OF PEACE WITH GERMANY (TREATY OF VERSAILLE); Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku, https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19200350200/O/D19200200_PL.pdf

milionów funtów”. Skoro deficyt to różnica między wydatkami a wpływami z podatków, to jak przy poziomie wydatków 18,5 mln funtów możliwy jest deficyt w wysokości 170 mln funtów?

Na s. 138 mam pewien kłopot ze zdaniem „Powstała wtedy nowa forma kapitalizmu państwowego – kapitalizm menadżersko-opiekuńczy, który charakteryzował się większym zaangażowaniem rządu federalnego, większym zaangażowaniem banku centralnego, silniejszymi związkami zawodowymi i zmniejszającym się bezrobociem, a także zwiększającym się standardem życia”. Nie rozumiem, czy kapitalizm menadżersko-opiekuńczy jest odmianą kapitalizmu państwowego? Jak był rozumiany ówczesnie – bo mowa o okresie wdrażania New Deal – kapitalizm państwowy?

Rozdział 4.2.1. dotyczy sytuacji społeczno-gospodarczej Stanów Zjednoczonych w okresie wielkiego kryzysu. To ważna część pracy, może tylko warto było zacząć od przebiegu kryzysu w USA (charakterystyka makroekonomiczna) i następnie przedstawić przegląd jego przyczyn w świetle współczesnych badań (np. przywołane dalej prace Friedman i Schwartz, Bernanke i inni). Nie wydaje się satysfakcjonującym wyjaśnienie, że „Przyczyn wielkiego kryzysu należy szukać na wiele lat przed jego wystąpieniem, w I wojnie światowej” oraz, że to skutek wygranej przez aliantów I wojny światowej i wzrostu znaczenia USA. Hipotez wyjaśniających wielki kryzys jest wiele.

Tytuł podrozdziału „4.2.2. Percepcja myśli J.M.Keynesa w Stanach Zjednoczonych” chyba jest za szeroki. Czy nie jest to raczej percepcja myśli JMK w zakresie jego oceny New Deal? Wywód należałoby zacząć od przedstawienia tego programu (jego głównych założeń, finansowania), by następnie to odnieść do poglądów JMK. New Deal był jednak pierwszy, a JMK napisał list do prezydenta pod koniec 1933 r., otrzymał zaproszenie i pojechał do USA. Wiążąca się z tym uwaga, czy podrozdział „4.2.3. Działania państwa podejmowane w ramach polityki Nowego Ładu” nie powinien być przed 4.2.2.?

Doktorantka pisze, że „Należy zauważyć, że to angielski ekonomista miał szansę na kreowanie działań amerykańskiego prezydenta, nie tylko wielokrotnie kierował do niego korespondencje, ale również spotkał się z nim”. Interesujące byłoby przedstawienie charakterystyki tej korespondencji – ile było listów, w jakim okresie wysyłane, czy JMK otrzymał odpowiedzi. To wzbogaciłoby wątek JMK i New Deal.

Doktorantka w podrozdziale 4.3. pisze: „W 1936 r. zaproponował on teorię – „Nową Drogę” – która nie tylko tłumaczyła wielki kryzys i odrzucała założenia makroekonomii neoklasycznej, ale również proponowała wyjście z tego załamania”. Mam pytanie, czy „Nowa Droga” to jest teoria? Poza tym lepiej pisać o założeniach ekonomii neoklasycznej, bo w 1936 r. termin „makroekonomia” nie był powszechnie używany. Nie wiem, czy dobrze interpretuję pogląd Doktorantki, że teoria JMK powstała pod wpływem wielkiego kryzysu. Z wielu opracowań na temat JMK, ale i jego publikacji, w tym wstępu do „Ogólnej teorii...” wynika, że jego teoria jest ogólna i nie jest odpowiedzią na wielki kryzys. Jest nową teorią, odrzucającą część założeń ekonomii neoklasycznej. Na s. 231 jest zdanie: „Ogromny wpływ na tworzone przez J.M. Keynesa teorie miały również ówczesne wydarzenia oraz sytuacja społeczno-gospodarcza. To one kreowały nowe wyzwania i problemy, którym starał się zaradzić angielski ekonomista”. To właśnie w swojej pracy Doktorantka dowodzi, łącząc szeroko zaprezentowane międzynarodowe tło polityczne, gospodarcze i społeczne z pracą JMK jako akademickiego ekonomisty i konsultanta rządów Wielkiej Brytanii. Ale czy „Ogólna teoria...” nie powstałaby bez wielkiego kryzysu?

Rozdział 5

W rozdziale 5. trochę jest za skromnie o poglądach i pracy JMK w porównaniu do szerokich i dość szczegółowych rozważań na temat systemu z Bretton Woods, MFW i Banku Światowego. Czy nie należało bardziej skoncentrować się na słabych stronach tego systemu i organizacji według JMK i skonfrontowaniu ich z rzeczywistością? Czy znowu JMK nie okazał się „prorokiem”? Tyle że wskazywanie tylko na zdolności profetyczne JMK jest mało satysfakcjonujące.

W tytule podrozdziału 5.2.2. jest przypis 31 (s. 194), którego treść powinna się znaleźć w tekście głównym.

W podrozdziale „5.3. Architektura powojennego systemu z Bretton Woods” warto było szerzej napisać o samej misji, w której brał udział JMK, tj. przez kogo zorganizowana, kto zaprosił do niej JMK, w jakich latach, jaka była oficjalnie pozycja JMK w misji i jego wpływ na jej prace?

W przypadku podrozdziałów „5.3.2. Struktura instytucjonalna systemu z Bretton Woods – Międzynarodowy Fundusz Walutowy oraz Bank Światowy” zastanawiam się, czy to nie powinno być przed „5.3.1. Dolar amerykański i złoto jako podstawa systemu z Bretton Woods”, bo wówczas rządzi tym chronologia, sformułowane zasady.

4. Uwagi merytoryczne szczegółowe

Czytając z wielkim zainteresowaniem tę pracę o myśli JMK nasunął mi się szereg szczegółowych uwag merytorycznych, z których część ma charakter polemiczny. Są to:

1. Przy wprowadzaniu postaci historycznych w tekście zwłaszcza w pracy z zakresu historii myśli ekonomicznej, warto podawać ich lata życia w nawiasie, przy pierwszej prezentacji danej postaci. To wzbogaca tekst i ułatwia czytanie tekstu ze zrozumieniem.
2. Przy prezentowaniu po raz pierwszy faktów historycznych, powstania raportów rządowych, działań rządu amerykańskiego w zakresie wprowadzenia New Deal, konieczne jest podawanie dokładnych dat; w pracy historycznej, szczegółowo rekonstruującej jest to niezwykle ważne.
3. Warto precyzyjnie podawać okoliczności publicznych wystąpień JMK czy jego prac, korespondencji, bo to jest ważne i niesie dużą wartość informacyjną.
4. Na s. 27 jest zdanie „Locke wyróżnił trzy prawa natury: prawo do życia, wolności i własności (majątku). *Ekonomista* (podkr. – KS) podkreślał, jak istotna jest wolność jednostki zarówno w działaniu jak i w rozporządzaniu swoim majątkiem”. Nie nazwałabym Locke’a ekonomistą.
5. Warto zrobić porządek z terminologią dotyczącą Wielkiej Brytanii, która jest też „bohaterem” tej pracy. Należałoby wyjaśnić kwestie nazewnictwa związane z tym państwem, co oznacza i kiedy powstała Wielka Brytania, Wyspy Brytyjskie, Anglia. Np. na s. 23 jest „To właśnie na Wyspach Brytyjskich...”. Wyspy Brytyjskie należą obecnie do dwóch państw: Irlandii i Wielkiej Brytanii. Czy też chodzi o Irlandię i jaki okres ma Doktorantka na myśli, pisząc o liberalizmie wigowskim? Koniec angielskiej dominacji w Irlandii miał miejsce w początkach XX wieku, najpierw poprzez rozpoczęcie powstania wielkanocnego w 1916 r., a potem podpisanie Traktatu angielsko-irlandzkiego w 1921 r. Na s. 24 jest „Kolejnym dokumentem, który wydaje się istotny w rozwoju idei liberalnej jest *Petition of Grievances* z 1610 r. Dokument ten podkreślał, że Brytyjczycy są rządzeni w (...)”. Wydaje mi się, że jeszcze nie było wtedy „Brytyjczyków”. W 1707 r. Królestwo

Anglii i Królestwo Szkocji zawarły Akt unii. Unię personalną łączącą dotychczas oba kraje przekształcono w unię realną i powstało Królestwo Wielkiej Brytanii. I tu jest też pytanie o zasadność użycia terminu „Wyspy Brytyjskie” w tytułach podrozdziałów 1.2.1. i 1.2.2. (tu chyba tak, bo jest o myśli Cantillona, który był Irlandczykiem, ale czy to jest celowe?). Na s. 37. jest zdanie: „W drugiej połowie XVIII w. rozwijano doktrynę wolnej wymiany handlowej, której zasadność podkreślano przedstawiając płynące z niej korzyści. Anglia dysponując przewagą konkurencyjną wynikającą z poziomu rozwoju technologicznego, jako pierwsza wprowadziła te postulaty”. Mam pytanie, czy Szkocji nie obejmowała ta doktryna (może nie, ale to trzeba wyraźnie wskazać)? Kolejne zdania w tym akapicie brzmią: „Postęp w procesie liberalizacji brytyjskiej (podkr. – KS) wymiany handlowej umożliwiła reforma podatkowa (1841 r.), która zapewniła alternatywne źródło dochodu do budżetu. Anglia (podkr. – KS) sukcesywnie znosiła cła eksportowe na produkty przemysłowe, a także obniżała cła importowe”. Anglia a Wielka Brytania to nie jest to samo. Na s. 43 jest zdanie „Anglia może się poszczycić tym, że jako pierwsza stała się krajem dużego przemysłu i kapitału”. Jaki okres ma na myśli Doktorantka i czy celowo odróżnia Anglię od Szkocji, Walii i Irlandii? Na s. 80. jest „Zdaniem angielskiego ekonomisty (JMK - KS) w ówczesnej sytuacji, warto sięgnąć do starych zasad szkoły liberalnej. Wyjątek w tej sytuacji stanowi Anglia. W przypadku tego kraju warto byłoby wziąć pod uwagę inne kwestie” – mam pytanie, czy to tylko dotyczyło Anglii? Podsumowując, „angielski” to nie to samo co „brytyjski”. W szczególności należy podkreślić, że Adam Smith był szkockim ekonomistą/ filozofem, w żadnym razie nie angielskim (s. 35). Anglikiem był JMK. Pozwalam sobie polecić wstęp z wielce interesującej książki Normana Daviesa pt. „Wyspy” (i w ogóle całą książkę), w której autor wyjaśnia różnice między tymi wieloma terminami, jednocześnie przyznając, że sami Brytyjczycy mają problem z nazewnictwem ich państwa.

6. Wielokrotnie Doktorantka używa terminu Europa albo Europa Środkowa, przy omawianiu powiązań gospodarczych, politycznych z innymi krajami, stanowiska po I wojnie światowej. Warto jednak zaznaczyć, czy jest mowa o Europie Zachodniej, Europie kontynentalnej (bez Wielkiej Brytanii), czy o Europie bez Niemiec (wielokrotnie mowa jest o ułożeniu stosunków Europy z Niemcami, a przecież Niemcy należą do Europy). Czy raczej nie powinno być „alianckie państwa europejskie”, czy „europejskie zwycięskie państwa po I wojnie światowej”. Np. na s. 195 jest „Angielski ekonomista przywoływał przykład Wielkiej Brytanii, która miałaby możliwość zrównoważenia korzystnego salda związanego z eksportem do Europy oraz niekorzystnego salda wynikającego z wymiany handlowej ze Stanami Zjednoczonymi [Keynes 2013d, s. 47]”. Ponadto mam pytanie, jak rozumiana jest Europa Środkowa – czy w rozumieniu JMK były tam Niemcy i Austro-Węgry czy potem Austria? Jak pojmowana ówczesznie była Europa Środkowa?
7. Dobrze byłoby wyjaśnić, czym się zajmuje, przez kogo została powołana, przy jakim organie działa rada czy komitet (np. Rada Stosunków Międzynarodowych i National Recovery Administration ze s. 149; „Reconstruction Finance Corporation” ze s. 153).
8. Na s. 152 jest zdanie „To pokazało, że opozycja, z jaką musieli się mierzyć keynesiści była silna [Sandilands 2001, s. 225]”. Kim był ci keynesiści w latach 1934-35?
9. Przy podawaniu danych statystycznych należy zawsze podawać rok. Podobnie przy podawaniu zmian cen czy wskaźników ekonomicznych należy podać rok odniesienia, w jakim okresie. Czasami brakuje tych informacji, np. „Ceny w Anglii i Niemczech wzrosły aż pięciokrotnie, we Włoszech czteroipółkrotnie, we Francji trzyipółkrotnie [Kaliński,

Przygodzka i Zalesko 2014, s. 85]” (s. 94); „Wyraźnie zmniejszył się jej udział w wymianie światowej z 58% do 49%, na czym skorzystała Ameryka Północna i Azja [Skodlarski i Matera 2003, s. 10]” (s. 94).

10. Często wniosek jest sformułowany już na początku podrozdziału, a to napisany podrozdział powinien doprowadzić do sformułowania takiego wniosku.
11. Stosowane są nazwy państw, które nie istniały jeszcze przed I wojną światową (Austria) czy przed II wojną światową (Indie).
12. Dla porządku warto przywołać pełną nazwę traktatu wersalskiego, że to „Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku”.
13. Jeśli są przywoływane późniejsze opracowania, które w jakiś sposób odnoszą się do omawianej kwestii u JMK, to lepiej dać to do przypisu dolnego, komentującego. Takie częste wtrącenia rozbijają tok wywodu i zrozumienie ewolucji myśli JMK. Należy podkreślić, że są one ważne, wzbogacają analizę i pokazują wiedzę Doktorantki w zakresie kontynuacji myśli JMK.
14. Nieprecyzyjna terminologia: „założeniami tradycyjnej teorii” na s. 169 – chyba lepiej klasycznej?
15. Na s. 47 warto dodać, że Pembroke to College Pembroke, bo nie dla wszystkich może być jasne, że chodzi o ten właśnie – trzeci pod względem starszeństwa – college w Uniwersytecie Cambridge.
16. Na s. 53 jest zdanie „W 1861 r., uzyskał (Alfred Marshall - KS) stypendium w St. John's College w Oksfordzie dzięki czemu mógł być spokojny o swoją przyszłość, bowiem mógł stać się członkiem Eton w King's lub Winchester w New College”. Nie bardzo rozumiem sens tego zdania, co znaczy „członek Eton”? Marshall nie ukończył Eton, tylko Merchant Taylors' School, a potem St John's College w Uniwersytecie Cambridge.
17. Czasem nie jest jasne w tekście, czy to jest przytaczana opinia JMK czy to opinia Doktorantki. Lepiej wyraźnie zaznaczyć, że to JMK zachwała swoje rozwiązanie. Np. na s. 199: „J.M. Keynes przekonywał, że wcześniej proponowane sposoby utrzymywania równowagi w międzynarodowym bilansie płatniczym polegające na ograniczeniu lub nawet zakazie importu są niezasadne. Walory zaprezentowanego Międzynarodowego Banku Rozliczeniowego przewyższają wszystkie wady oraz wątpliwości tego rozwiązania [Keynes 2013d, s. 47]”.
18. Czasem są niejasne, nieprecyzyjne sformułowania i zdania, co powoduje niezrozumienie intencji Doktorantki. Np. na s. 57 są zdania: „Ilościowa teoria pieniądza wydawała się prosta, zmiana ilości waluty (*raczej pieniądza - KS*) z założenia powodowała proporcjonalną zmianę cen. To ten mechanizm, w opinii niektórych sprawił, że twierdzenie A. (*co znaczy „twierdzenie A.”?* – KS) było bardziej uprawnione niż konkurencyjne podejście transakcyjne kojarzone z amerykańskim ekonomistą Irvingem Fisherem [Moggridge 2005, s. 200-201]. Opracowania i poglądy A. Marshalla wraz z artykułem A.C. Pigou *The Value of Money* („Quarterly Journal of Economics”) z 1917 r. stanowiły podstawę keynesowskich wykładów dotyczących teorii ilości (*teorii ilościowej pieniądza - KS*) w 1922 i 1923 r. [Moggridge 2005, s. 434]”. Na s. 80 jest zdanie „Po raz pierwszy o założeniach „Drogi Środka”, J.M. Keynes mówił podczas wykładu (koniec leseferyzmu)”. Nie jest jasne, co oznacza tekst w nawiasie, to jest tytuł wykładu czy coś innego? Na s. 84 są zdania „Angielski ekonomista zaobserwował, że państwo brytyjskie będzie prawidłowo funkcjonowało, gdy będzie można zapewnić zdolność i uczciwość osób za nią odpowiedzialnych [Rothbard 2010, s. 23-24]. Dla przeciwwagi, w czasie

- trwania rewolucji francuskiej Irlandczyk był zdecydowanym przeciwnikiem zamordowania króla [Burke 1790, s. 34], a także używania siły i przemocy [Burke 1790, s. 87]". Nie bardzo rozumiem tę „przeciwagę poglądów” Anglika i Irlandczyka? Na s. 87 jest niezrozumiałe zdanie „Zwracał uwagę na fakt, że liczba osób biednych jest większa niż bogatych, zatem redystrybucja nie doprowadziłaby do znaczącej redukcji jej (czego? - KS) rozmiarów, a przy tym (co znaczy „przy tym”? - KS) sprawiłaby, że grupa ciesząca się z przywilejów bogactwa zmniejszy się [Moggridge 2005, s. 125]”.
19. Na s. 102 jest termin „traktat kartagiński”, nie jest on wyjaśniony bliżej i nie znalazłam jego objaśnienia. W dziele JMK „Economic consequences...” przywołanym zdanie wcześniej występuje „carthaginian peace”, w polskim tłumaczeniu „pokój kartagiński”. Co Doktorantka miała na myśli?
20. Doktorantka czasem dość swobodnie traktuje pewne terminy jako synonimy. Lepiej tego unikać. Np. terminy „prawo” i „teoria” w zdaniu „J.B. Say to autor słynnego prawa rynków nazwanego jego imieniem. Teoria ta...” (s. 31); „zasady doktryny liberalnej” i „założenia liberalizmu” (s. 31); „ilościowa teoria pieniądza” i „idea” w zdaniu „Marshall był jednym z twórców ilościowej teorii pieniądza wywodzącej się z Cambridge, stworzył on dochodową wersję tej idei” (s. 56). Ponadto przy omawianiu liberalizmu są stosowane zamiennie nurt, doktryna; to jednak nie jest to samo, zależy od kontekstu.
21. Na s. 39 jest zdanie: „Zwraca się uwagę na zbyt materialne nastawienie do człowieka w liberalizmie...” – dobrze byłoby dodać, że w doktrynie, czy szkole ekonomii?
22. Na s. 61 jest zdanie: „Nazwa ta (Bloomsbury - KS) nawiązywała do nazwy niemodnej dzielnicy Londynu, w której znajdował się czteropiętrowy dom przy Gordon Square 46”. Wydaje mi się, że ówczasie ta dzielnica już była modna i zamieszkiwana przez zamożnych ludzi. W XIX wieku była przeprowadzona jej wielka rozbudowa, w wyniku czego powstały charakterystyczne budynki z okresu regencji z pięknymi ogrodami przydomowymi. No i w niej mieści się British Museum założone w 1753 r.
23. Na s. 130 jest termin „wytwórczość”, jak ten wskaźnik jest definiowany (np. wytwórczość pracy, kapitału)?
24. Na s. 133 są omawiane zmiany w deflatorze cen, ale to jest chyba wyrażone w pkt. procentowych, a nie w procentach? Podobna uwaga do tekstu na s. 139, gdzie mowa o zmianie stawek celnych.

5. Redakcja tekstu

Pracę czyta się dobrze, jest napisana w stylu naukowym i spełnia wymagania stawiane rozprawom naukowym z ekonomii i finansów. Doktorantka odpowiednio stosuje odwołania w tekście do wykorzystanych pozycji literaturowych. Tekst pracy został właściwie zredagowany. Na podkreślenie zasługuje umiejętność – pod kątem postawionego celu rozprawy – krytycznego analizowania prac z zakresu teorii ekonomii, historii myśli ekonomicznej i historii gospodarczej. Do tego dodać należy wielką erudycję Doktorantki, umiejętność prezentowania i konfrontowania różnych stanowisk.

Uwagi szczegółowe dotyczące redakcji tekstu są następujące i w większości przypadków mają charakter polemiczny:

1. Należy ustalić zasadę przywoływania imion i inicjałów osób. Jest niekonsekwencja w stosowaniu, są: inicjały imion, pełne imiona, brak inicjałów, tylko same imiona bez

- nazwisk (s. 62). Najlepiej po raz pierwszy przywołać pełne imię, a potem już tylko nazwisko. W przypadku JMK oczywiście jest konieczne stosowanie inicjałów dla odróżnienia jego ojca – JNK.
2. W przypadku przypisów, jest użyteczne dla czytelnika, kiedy jest w przypisie podany rok 1. wydania i potem tego, z którego się korzysta, np. Adam Smith 1776/2008. To jest w szczególności istotne, jeśli jest tych dzieł – jak w przypadku JMK – jest wiele. Dlatego wszystkie przywoływane prace JMK powinny mieć podany rok 1. wydania, a potem rok publikacji pozycji, z której się korzysta. Do tego w bibliografii powinny się znaleźć wszystkie przywołane prace JMK, a nie tylko odnośniki do kolejnego tomu dzieł zebranych JMK. Ponadto jeśli są to prace autorstwa JMK i innej osoby powinno to być zaznaczone w bibliografii, np. praca *Can Lloyd George Do It?* autorstwa JMK i Huberta Hendersona.
 3. W pracy – co należy podkreślić konsekwentnie – jest stosowany angielski tytuł dzieła JMK „The General Theory of Employment, Interest and Money”, ale Doktorantka korzysta z polskiego wydania, bo to jest umieszczone w bibliografii, tj.: „Keynes J.M. [2003], Ogólna teoria zatrudnienia procentu i pieniądza, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa”. Czy nie byłoby odpowiednio stosować polski tytuł? Przy wielokrotnym przywoływaniu dzieła można stosować niepełny tytuł „Ogólna teoria”, z zaznaczeniem, że „dalej zwany...”.
 4. W pracy powinny być stosowane konsekwentnie polskie tłumaczenia albo angielskie terminy, bo jest różnie. Najlepiej wprowadzić np. polską nazwę, ale w nawiasie angielską. Ponadto jeśli jest wprowadzony skrót organizacji, to też go należy wprowadzić przy pierwszym użyciu.
 5. Niektóre zdania, które są trawestacją tekstu JMK, przetłumaczonego na język polski są niezrozumiałe. Wynika to zapewne z tego, że współcześnie funkcjonuje inna terminologia ekonomiczna, a dosłowne tłumaczenie jest niejasne. Np. na s. 200 jest zdanie: „Żadne państwo nie traci płynności ani nie może korzystać ze swojego salda kredytowego, gdy tylko zechce, ale też nie ponosi skutków nierównowagi, do której doprowadził”. Inne niejasne zdanie na tej stronie to: „W opinii J.M. Keynesa, wewnątrz systemu należało kontrolować przepływ kapitału zarówno od wewnątrz jak i na zewnątrz”. Na s. 89 jest zdanie: „Wszystkie działania ograniczające, blokujące, wykluczające, które korespondowały z polityką militarystyki i imperializmu, rywalizacji rasowej czy kulturowej, wydawały się nie oddziaływać na codzienność i zwykły bieg życia, który już wtedy był zdecydowanie umiędzynarodowiony [Keynes 2009, s. 61]”.
 6. Na s. 88 jest ostatni akapit, w którym Doktorantka dwukrotnie używa słowa „ówcześnie”: „pozytywnie oceniał ówczesną sytuację”, „ówcześnie przekonywał”. Nie jest jasne która to jest ta sytuacja i kiedy to było, bo nie ma podanego roku pracy, na którą Doktorantka się powołuje.
 7. Na s. 97, gdy przywołane są pierwsze słowa statutu Ligi Narodów, należy dodać na końcu po fragmencie „... narodów zorganizowanych”: „Wysokie strony uchwalają następującą umowę Ligi Narodów”. W formie w pracy zdanie to jest błędne stylistycznie.
 8. Na s. 98 powinno być „organizacje narodowe czerwonego krzyża”, a nie sam „czerwony krzyż”.
 9. W przypadku kolejnych zdań, w których jest podmiot domyślny z poprzedniego zdania, należy starannie sprawdzać, kto jest tym podmiotem, bo w wielu miejscach jest to niejasne. Należy też zwrócić uwagę, kto jest podmiotem w zdaniu, bo np. „Każda

- jednostka ma dowolność w podejmowaniu decyzji i działań, a jego wolność jest...” (s. 27).
10. Niejasne jest autorstwo słów dosłownie przytaczanych (pisanych kursywą) na s. 85: „E.Burke przekonywał, że poświęcenie dobrobytu narodu na pokolenia, pogrążenie całych społeczności w niebezpieczeństwie, czy też zniszczenie dobroczynnej instytucji dla niepewnych korzyści w odległej przyszłości jest nieuzasadnione. *Nigdy nie wiemy wystarczająco dużo, aby warto było skorzystać z szansy, a fakt, że kataklizmy w przeszłości czasami inaugurowały trwałe korzyści, nie jest argumentem za kataklizmami w ogóle* [Moggridge 2005, s. 125]”. Jeśli to są słowa Moggridge, to raczej należałoby dodać, że jak komentuje Moggridge. Ale jeśli są to słowa Burke’a przytoczone za Moggridge, to przypis jest błędnie sformułowany.
 11. W kilku miejscach brak przypisów i źródeł, np. do pracy Andrzeja Chwalby; do prac i opinii JMK na początku części 4.3.1., w pierwszym akapicie.
 12. Kilka błędów językowych, konieczne do wyeliminowania: „z poza” i „z za”, zasady pisania orzeczenia z „by” na końcu, jest „m.in.” zamiast „m. in.”.
 13. Zdarzają się literówki, np.: John Neville a nie John Nevill (s. 45, 46); „unia clearingowa” zamiast „unia clearingowa”; III Rzesza a nie II (s. 181).
 14. Dobrze byłoby ograniczyć używanie słowa „kreować” przy opisie zjawisk ekonomicznych; to dość niefortunnie brzmi (np. s. 90 – „kreowanie życia w gęsto zaludnionych ośrodkach miejskich”; „wykreował on postulaty” (s. 108), „kreowanie działań amerykańskiego prezydenta” (s. 152)).
 15. W tekście są pewne niezręczne sformułowania czy użyte słowa, których lepiej unikać w pracy naukowej, np.: „Korzystny bilans jednego kraju wiąże się niekomfortową (podkr. - KS) sytuacją w gospodarce innego” (s. 35), „Keynes zaczął komponować (podkr. - KS) zapiski jego pamiętnika do czasopisma ekonomicznego” (s. 59), „Przy tym presja społeczeństwa na żywność została osłabiona, ponieważ odnotowano wzrost ilości produkowanego jedzenia” (s. 87); „stale rozrastające się społeczeństwo” – chyba raczej populacja (s. 90); „Zjednoczenie Włoch czy Niemiec idealnie (podkr. - KS) odzwierciedlało te potrzeby i skłonności” (s. 91); „JMK wierzy (podkr. - KS), że...” (s. 173) czy „ekonomista z Cambridge początkowo wierzył (podkr. - KS), że może ona...” (s. 179).
 16. W pracy naukowej raczej nie stosuje się równoważników zdania.
 17. Jeśli są przedstawiane propozycje JMK innych rozwiązań problemów, to powinien być użyty tryb przypuszczający, a nie oznajmujący. Np. na s. 105, pierwszy akapit (ale też kolejne), w który jest referowana opinia JMK o możliwości spłaty odszkodowań przez Niemcy, powinien chyba być napisany w trybie przypuszczającym, a nie oznajmującym.
 18. Nie jest wskazane używać słowa „ostatni” do np. określenia kryzysu (s. 5, „ostatni kryzys gospodarczy w 2008 r.”), bo po nim jeszcze był kryzys wywołany przez pandemię COVID-19, kryzys energetyczny. W dalszym zdaniu tego akapitu Doktorantka pisze „Co istotne, problemy, z którymi musi się borykać obecnie (KS – podkreślenie) świat, przypominają wyzwania, przed którymi stały społeczeństwa w latach 30. XX w. Istnieją podobieństwa ostatniego światowego kryzysu i Wielkiej Depresji lat 1929–1934”. Należy też unikać słowa „obecnie”, bo wynika z tego zdania, że obecnie to czas „ostatniego światowego kryzysu” z 2008 r., a nie 2023 r.
 19. Na wykresie 4 na s. 142 nie ma skali.

6. Pytania

Lektura pracy pt. „Rola państwa w kształtowaniu ładu społeczno-gospodarczego w koncepcji John’a Maynarda Keynesa” wywołała u mnie liczne pytania, wymusiła przemyślenie wielu kwestii i to z zakresu myśli JMK, jak i ówczesnej sytuacji polityczno-gospodarczej w Europie. Istotnie wzbogaciła moje postrzeganie JMK jako człowieka i ekonomisty. W szczególności wielokrotne podkreślanie tego – odpowiednio argumentowane – jak JMK był oddany kwestii budowy pokoju na świecie. To była główna idea, której podporządkował swoje życie naukowe i publiczne. Doktorantka pięknie pisze, że JMK „(...) odnosił się do rozważań natury etycznej, opracowywał odpowiedzi na pytania: jak najlepiej ludzkość powinna wykorzystywać swój czas, zdolności i możliwości?” (s. 78). Jak podkreśla Doktorantka wszystkie proponowane przez JMK rozwiązania problemów, z jakimi borykano się ówczynie na arenie krajowej i międzynarodowej, miały prowadzić do utrzymania pokoju między krajami, ale i pokoju w samym kraju rozumianym jako harmonijność stosunków społecznych i gospodarczych. Co istotne, dla JMK utrzymanie pokoju możliwe było tylko w warunkach wolności politycznej i systemu kapitalistycznego, w żadnym razie nie uważał socjalizmu za pożądany, harmonijny system społeczno-ekonomiczny. JMK widział koniec *Belle époque* w Europie, obserwował przebieg I wojny światowej i hekatombę żołnierzy, jaką ona przyniosła, analizował wielki kryzys, w czasie którego miliony ludzi okazało się „niepotrzebnymi” i nastąpił drastyczny spadek dobrobytu, wreszcie widział wybuch kolejnej wojny światowej. Ale te wszystkie wydarzenia nie tylko biernie obserwował, on się włączał w rozwiązanie problemów, które one wywoływały. Był zapraszany i angażowany w prace przy Traktacie wersalskim, projektowaniu polityki walki z wielkim kryzysem, organizacji wsparcia dla aliantów ze strony USA, projektowaniu nowego powojennego ładu międzynarodowego. JMK – człowiek owładnięty ideą, ale nie interwencjonizmu państwowego jak się go najczęściej utożsamia, ale ideą pokoju. To jest najważniejsza myśl, z którą zostaję po lekturze tej interesującej pracy.

Praca wywołała wiele pytań, kilka pozwałam sobie sformułować, by stanowiły asumpt do dyskusji w czasie samej obrony rozprawy. Są to:

1. Jaka jest rola i cechy pamfletu jako rodzaju środka wyrazu opinii ekonomicznej przez ekonomistów, w szczególności u JMK?
2. Z badań historycznych i dokumentów rządowych wynika, że w trakcie prac nad traktatem wersalskim Francji generalnie zależało na jak najsłabszych Niemczech i silnej Polsce, a Brytyjczykom – na silnych Niemczech i słabej Polsce. JMK był krytyczny wobec ostatecznych postanowień traktatu wersalskiego wobec Niemiec i jako jedyny z delegacji brytyjskiej w ramach protestu wycofał się z niej. Jak Doktorantka ocenia stanowisko JMK w zakresie nałożonych na Niemcy warunków traktatu wersalskiego? Czy Doktorantka podziela zdanie JMK, sformułowane w 1920 r. tylko na podstawie ówczesnych informacji?
3. Doktorantka zauważa, że sugestie zaprezentowane przez JMK stanowiły inspirację dla amerykańskiego prezydenta i zostały wykorzystane do kształtowania Nowego Ładu. Jak JMK oceniał politykę gospodarczą Adolfa Hitlera, w tym jego politykę robót publicznych, wielkich inwestycji infrastrukturalnych, odbudowy przemysłu (czy w ogóle poświęcał temu miejsce w swoich pismach?). Czy polityka gospodarcza III Rzeszy nie była w zgodzie z programem JMK w zakresie walki z bezrobociem i wyjścia z wielkiego kryzysu? Czy w niemieckich pismach przywoływano ówczynie prace JMK?

4. Co w świetle teorii JMK można zarekomendować obecnym rządzącym w walce z wysoką inflacją i zagrożeniem stagflacją? Po okresie ekspansywnej polityki fiskalnej i monetarnej w czasie kryzysu COVID-19, mamy znów inflację.

7. Konkluzja

Biorąc pod uwagę przedstawione oceny, stwierdzam, że przedłożona do recenzji rozprawa doktorska mgr. Katarzyny Kłosowicz-Toborek pt. „Rola państwa w kształtowaniu ładu społeczno-gospodarczego w koncepcji John’a Maynarda Keynesa”, przygotowana pod kierunkiem naukowym promotora dr hab. Wojciecha Gizy, prof. UEK spełnia wymagania prawne stawiane rozprawom doktorskim zgodnie z przepisami ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki z dnia 14 marca 2003 r. i w związku z ustawą z dnia 3 lipca 2018 r. Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Stanowi ona oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Doktorantka wykazała w pracy wysoki poziom wiedzy w dyscyplinie ekonomii i finansów i potwierdziła tym samym umiejętność samodzielnego prowadzenia oryginalnej pracy naukowej. Sformułowane w recenzji uwagi krytyczne i polemiczne mają na celu pobudzenie do dyskusji naukowej, ale i wskazanie Doktorantce kierunków doskonalenia warsztatu badawczego w drodze do uzyskania następnego stopnia i tytułu naukowego.

Rozprawa doktorska mgr. Katarzyny Kłosowicz-Toborek spełnia wymagania prawne stawiane rozprawom doktorskim i dlatego wnioskuję o dopuszczenie mgr. Katarzyny Kłosowicz-Toborek do publicznej obrony przedłożonej rozprawy doktorskiej oraz popieram wniosek o nadanie Jej stopnia doktora w dziedzinie nauk społecznych, w dyscyplinie ekonomia i finanse.